

De economie langs de morele meetlat

Ingrid Robeyns

Ethici en sociale wetenschappers die zich met normatieve vraagstukken bezighouden, zijn het onderling niet eens over de vraag of de economische ontwikkeling in Europa sinds de industriële revolutie ook morele vooruitgang inhoudt.¹ De industriële revolutie, die grofweg rond 1750 in Engeland begon en zich vanaf het begin van de negentiende eeuw ook in de rest van Europa verspreidde, zorgde voor ongekende productie van consumptiegoederen en een enorme toename van de productie per hoofd van de bevolking. Daardoor werden relatieve prijzen veel lager, en werd een hogere materiële levensstandaard voor veel mensen mogelijk. Later kwamen daar, onder invloed van wetenschappelijke inzichten en ontdekkingen, veel nieuwe mogelijkheden bij voor de mens om zijn eigen leven meer in de hand te houden en zijn omgeving in grotere mate te beheersen. Denk maar aan de uitvinding en daarna het toegankelijk maken van de anticonceptiepil, wat een belangrijke factor was in de (economische) emancipatie van de vrouw, de uitvinding van belangrijke medicijnen zoals penicilline en vaccinaties, of de digitale revolutie sinds de uitvinding van de computer en later het internet. De wijze waarop we werken, ons brood verdienen en

¹ Voor commentaar op een eerdere versie van dit hoofdstuk dank ik Rutger Claassen, Jos Phillips en de redacteuren van dit boek.

consumeren verschilt radicaal van de wijze waarop mensen vóór de industriële revolutie leefden. Kunnen we zeggen dat de moderne Europese economie, die omschreven kan worden als een vorm van kapitalisme met een vergevorderde specialisatie van arbeid, met markten die geïntegreerd zijn over de hele wereld en op massale schaal consumptiegoederen produceren, een morele vooruitgang betekent tegenover onze pre-industriële economieën?

De morele vooruitgang van de economie: Twee visies

De optimisten stellen dat door de eeuwen heen de gemiddelde kwaliteit van leven in Europa enorm verbeterd is – het aantal kinderen dat sterft is kleiner, we zijn gezonder en leven langer, en de materiële omstandigheden waarin we leven zijn aanzienlijk beter in vergelijking met vroeger. Daarnaast hebben sommige groepen veel meer vrijheid om het leven te leiden dat ze zelf verkiezen, zonder beperkt te worden door hun afkomst of sociale status. De slavernij is afgeschaft, expliciete discriminatie van vrouwen en minderheids-groepen op de arbeidsmarkt is wettelijk verboden, en vrouwen worden op juridisch vlak niet langer als tweederangsburgers behandeld. De pessimisten vinden dit beeld eenzijdig en de conclusie te rooskleurig. Zij stellen dat recente economische ontwikkelingen de mens ziek maken (Verhaeghe, 2012) en gemeenschappen ondermijnen (Sandel, 2012), dat de huidige vorm van het kapitalisme ecologische roofoverval pleegt en materiële welvaart creëert door de kosten en risico's af te schuiven op kwetsbare mensen die elders ter wereld leven, en op de mensen die in de toekomst zullen leven.

Wie heeft er gelijk? De ethiek en normatieve politieke filosofie zouden ons moeten kunnen helpen om deze vraag te beantwoorden. Kunnen we de economische ontwikkelingen in Europa en Noord-Amerika langs de morele meetlat leggen en tot een afgewogen oordeel komen over de vraag of we kunnen spreken van morele vooruitgang op economisch vlak?

In deze bijdrage zal ik een voorstel doen over hoe we deze vraag

kunnen beantwoorden en tevens tentatief een antwoord formuleren. Een goed onderbouwde analyse vergt gedetailleerd en nauwkeurig empirisch onderzoek, wat buiten het bestek van dit hoofdstuk valt. Wat dit hoofdstuk echter wel beoogt te doen, is een voorstel te formuleren over hoe we op een meer gestructureerde, systematische manier dit soort vragen kunnen beantwoorden. Dat is ook noodzakelijk om tot een vruchtbare dialoog te komen. Anders blijven de optimisten en pessimisten verstopt in hun eigen ideologische loopgraven, zonder bereidheid naar de argumenten van de anderen te luisteren. De filosofie heeft veel verschillende soorten taken, maar ongetwijfeld is één taak om een rationele discussie over dit soort vragen te bevorderen.

De economie en haar instituties

De economie is een systeem – een samenhangend geheel van instituties. Laat ons, provisorisch, de invloedrijke definitie van de institutioneel econoom Douglas North (1991, 97) overnemen, die stelt dat instituties de door mensen ontworpen beperkingen zijn die de politieke, economische en sociale interacties structureren.² Voorbeelden van instituties zijn de grondwet, wetten, overheidsvoorzieningen, professionele codes, gewoontes en gebruiken, tradities, sociale normen, en taboes.

Welke instituties maken nu deel uit van het economische systeem? In de huidige economie in Europa en Noord-Amerika zijn dit onder andere het eigendomsrecht, contracten en de rechtsbescherming die contracten genieten, monetaire instituties (zoals geld, rente, commerciële banken, centrale banken, en schulden van overheid, ondernemingen en burgers), markten (zoals de arbeidsmarkt, de kapitaalmarkt, markten voor grondstoffen en markten voor consumptiegoederen en diensten), het belastingstelsel, de publieke

² 'Institutions are the humanly devised constraints that structure political, economic and social interaction.'

goederen en welvaartsstaatvoorzieningen die de overheid garandeert, het onderwijs (in zijn capaciteit van de institutie waar menselijk kapitaal opgebouwd wordt, en dat dus mede de productiefactor 'arbeid' bepaalt), en, ten slotte, alle vormen van regulering door overheden die de economische productie, allocatie en herverdeling begrenzen en beïnvloeden. Dit zijn allemaal formele instituties: ze zijn officieel gedocumenteerd en meestal ook wettelijk bepaald.

Indien we de economie begrijpen als enkel bestaande uit deze formele instituties, zullen we echter twee belangrijke dimensies van de economie over het hoofd zien: de niet-materiële dimensies van de publieke economie en de hele informele economie. Met 'de niet-materiële dimensies van de publieke economie' bedoel ik de sociale normen, gewoontes en gebruiken en alle aspecten van de symbolische orde die een significante invloed hebben op de formele economie. Een voorbeeld is de mate waarin binnen een samenleving vertrouwen heerst in de publieke sfeer, en meer specifiek in het economische domein. Als je de afspraken met zakelijke partners kan vertrouwen, ook al staan ze niet direct op papier, dan heeft dat een sterk positief effect op de mogelijkheid te produceren en handel te drijven. Een ander voorbeeld is de invloed van religieuze waarden en normen. Het bekendste voorbeeld is de grote invloed die protestantse normen en waarden gespeeld hebben op de ontwikkeling van het kapitalisme in Europa en Noord-Amerika (Weber, 1920).

Daarnaast is het belangrijk om de economie voldoende breed te begrijpen. Doorgaans wordt de economie gereduceerd tot de productie, allocatie (waaronder handel) en consumptie in de publieke sfeer, en de formele processen en praktijken die dat ondersteunen (zoals de kapitaalmarkt of het fiscaal regime). In dat geval zijn het processen die allemaal formeel geregistreerd worden, en dus opgepikt worden in macro-economische parameters zoals het bruto nationaal product, economische groei, de overheidsschuld, et cetera. Maar we kunnen de economie ook anders benaderen, door haar te beschouwen als de sfeer van de samenleving waarin processen plaatsvinden die gericht zijn op het bevredigen van onze materiële

behoefden. Veel van het werk dat mensen verrichten, wordt echter niet geregistreerd in de formele economie. In de huidige postindustriële samenlevingen is bij benadering de helft van de arbeid die mensen verrichten, onbetaalde arbeid, vooral onbetaalde zorgarbeid en huishoudelijk werk.

Om het informele gedeelte van de economie niet uit het oog te verliezen, maar ook om de niet-materiële invloeden op de economie te erkennen, moeten we naast de formele instituties ook de informele instituties op ons netvlies krijgen. Dat zijn bijvoorbeeld heersende normen en gewoontes in het bedrijfsleven, de traditionele verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen binnen gezinnen en families, en *de facto* discriminatie van sommige groepen op arbeids- en consumentenmarkten. Deze informele instituties liggen niet bij wet vast (soms worden ze zelfs bij wet verboden, zoals in het geval van discriminatie), maar het zijn wel herkenbare en door wetenschappers bestudeerde regels en patronen die onze verwachtingen en ook onze mogelijkheden in het economische verkeer beïnvloeden.

Als we willen weten of de economische ontwikkeling gezien kan worden als morele vooruitgang, kunnen we de economische instituties van het heden en het verleden ethisch evalueren, en die waarderings met elkaar vergelijken. Het voordeel van een dergelijke analyse, waarbij de economie gezien wordt als een systeem van verschillende economische instituties, is dat het ons in staat stelt in veel groter detail te documenteren *waarom* we tot een bepaald oordeel komen. Bovendien is die analyse veel nauwkeuriger navolgbaar dan een ethische evaluatie die in grote penne streken een claim neerzet – wie het daar niet mee eens is, kan vaak niet eens beginnen met het bekritisieren van de morele evaluatie, omdat de claims niet voldoende specifiek zijn. Net zoals je bij empirische stellingen zou willen dat ze falsifieerbaar zijn, is het noodzakelijk dat normatieve analyses voldoende helder en navolgbaar zijn, maar ook voldoende analytisch precies zodat het voor de tegenstander mogelijk wordt om duidelijk te maken op welk precies punt men het niet eens is met

bepaalde normatieve conclusies. Grootse en meeslepende oordelen over de morele status van economische instituties of de economie in haar geheel, die echter vooral uit uitspraken bestaan die niet in voldoende detail beargumenteerd zijn, nodigen niet uit tot inhoudelijke kritiek.³ Als we echter een geïnformeerd en helder debat willen over de mate waarin instituties en institutionele systemen over de tijd heen beter of slechter zijn geworden, dan moeten we dit op een manier doen die niet alleen inhoudelijk overtuigend is, maar die ook qua structuur van de evaluatie uitnodigt om helder te maken waar critici precies van mening verschillen.

De ethische evaluatie van instituties en systemen

Systemen zijn opgebouwd uit instituties; we moeten dus eerst een helder zicht krijgen op hoe een institutie ethisch geëvalueerd kan worden, om daarna de vraag te stellen wat verder nog nodig is voor de ethische evaluatie van systemen.

Voor de normatieve politieke filosofie is de ethische evaluatie van instituties een kernopdracht: het is een belangrijk deel van het werk dat we verrichten. Maar vreemd genoeg is de normatieve politieke filosofie zelden expliciet over de methodes die gevolgd worden; in plaats daarvan worden nieuwe generaties politiek filosofen in het onderzoek opgeleid door aan de hand van concrete analyses te zien op welke manier filosofische analyses gebeuren. *Learning by doing*, daar lijkt het op.

Sommige politiek filosofen zetten wel enige stappen in het expliciet maken van hun methode van ethische evaluatie van instituties. Zo stellen Harry Brighouse en Adam Swift in hun evaluatie van het gezin als sociale institutie, dat de evaluatie van sociale instituties moet focussen op de belangen ('interests') die zij dienen. Die belan-

3 Een goed voorbeeld van een dergelijke moeilijk grijpbare kritiek op economische ontwikkelingen is *The Moral Limits of the Market* van Michael Sandel (2012). Voor kritische besprekingen van Sandels boek, waarin onder andere het punt van de 'ongrijpbaarheid' van zijn argumentatie wordt gemaakt, zie Claassen (2012) en Robeyns (2014b).

gen vallen uiteen in twee groepen: enerzijds het menselijke welzijn en anderzijds het respect voor menselijke waardigheid, wat zij nauw verbonden zien met de erkenning van een mens als handelend wezen, als actor (Brighthouse & Swift, 2014, 50-53). Behalve verdelingseffecten bespreken Brighthouse en Swift echter niet hoe bepaalde waarden die zich meer op het meso- of macro-niveau bevinden, meegenomen moeten worden in de evaluatie van deze sociale institutie.

Andere auteurs hebben aangegeven dat publieke waarden relevant zijn voor de evaluatie van sociale instituties. Bijvoorbeeld Goodin e.a. (1999, 22) stellen dat de instituties van de welvaartsstaat geëvalueerd moeten worden door hun effecten te inventariseren op een aantal waarden: economische efficiency, het bestrijden van armoede, het bevorderen van sociale gelijkheid, het bevorderen van sociale integratie en het verminderen van sociale uitsluiting, het bevorderen van sociale stabiliteit en, ten slotte, het bevorderen van autonomie. De auteurs gebruiken deze waarden om een vergelijkend onderzoek te verrichten van een aantal welvaartsstaten. Het opsommen (en daardoor dus expliciet maken) van deze waarden, maakt dat de evaluatie transparant wordt; maar men kan zich wel afvragen of deze lijst volledig is, hoe hij tot stand komt en of met deze lijst alle relevante belangen van mensen meegenomen worden.

Volgens mijn lezing van de literatuur zijn de bijdragen van filosofen over de evaluatie van sociale instituties overwegend fragmentarisch en partieel. Maar dat betekent dus niet dat normatief denkende politiek filosofen geen methodes hebben; ze hebben die wel, maar die zijn doorgaans niet expliciet. Als deze lezing klopt, volgt daaruit dat het mogelijk moet zijn die methodes te destilleren uit de praktijk van de normatieve politieke filosofie.

Hoe ziet die praktijk er uit? Mij lijkt dat bij de ethische evaluatie van een instituut de volgende stappen genomen dienen te worden:

1. *Identificeer alle betrokken partijen.* Het gaat hier niet alleen om partijen die een expliciete doelgroep vormen wanneer een institutie gecreëerd of hervormd wordt, maar ook de partijen

die effecten ondervinden die niet voorzien of niet bedoeld zijn. Uiteraard is deze stap niet ethisch neutraal, omdat er verschillende posities mogelijk zijn in het bepalen van wie de betrokken partijen zijn. Bijvoorbeeld: moeten we kinderen beschouwen als een betrokken partij bij het evalueren en vormgeven van de arbeidsmarkt? Doorgaans wordt dat niet zo gezien, maar in het geval van werknemers die kinderen hebben, zijn zowel arbeidsparticipatie als de omstandigheden waarin die arbeid verricht wordt indirect relevant voor de belangen van kinderen.

2. **Identificeer de relevante belangen van deze partijen.** De tweede stap in de evaluatie van een instituut is het in kaart brengen van de belangen die worden geraakt (in positieve of negatieve zin) door de institutie of de institutionele verandering.
3. **Evalueer de effecten van de institutionele verandering op deze belangen.** Het gaat hier primair om een empirische, beschrijvende analyse van effecten, zonder dat die normatief beoordeeld worden. Indien een institutie nog helemaal niet bestond, behelst de institutionele verandering de introductie van de institutie. Indien een bestaande institutie verandert, worden de effecten van die verandering in kaart gebracht.
4. **Evalueer de effecten op waarden.** Op dit moment schakelen we over van een empirisch-descriptieve analyse van de effecten op een normatieve beoordeling van die effecten. Uiteraard is het cruciaal welke waarden worden gekozen. In principe zou elke waarde die relevant is, in aanmerking genomen moeten worden. Dit gaat onder andere over persoonlijke autonomie, politieke gelijkheid, sociale rechtvaardigheid (in al haar dimensies, waaronder mondiale rechtvaardigheid, rechtvaardigheid voor toekomstige generaties, rechtvaardigheid tussen groepen), maatschappelijke stabiliteit, respect voor grondrechten, positieve en negatieve vrijheden, en efficiëntie en zelfbeschikkingsrecht. Deze opsomming is illustratief. De vraag is of het nodig is een volledige lijst te hebben. Mijns inziens is het helemaal geen gek idee om een lijst te hebben van alle waarden die potentieel rele-

vant zijn, want dit verkleint de kans dat een waarde over het hoofd gezien wordt. Sommige filosofen zullen hier een weerzin toe voelen, omdat het erop lijkt dat de taak van de filosoof gereduceerd wordt tot het afvinken van lijstjes. Maar dat is een vergissing: het zal nog steeds veel filosofische kennis vergen om deze waarden op een weloverwogen manier te conceptualiseren, en om de effecten op deze waarden te evalueren. Bovendien zou een dergelijke lijst steeds open voor revisie moeten zijn, omdat we niet (kunnen) weten of er waarden zijn waar we nog nooit over nagedacht hebben.

5. *Evalueer de effecten op bredere fenomenen.* De voorgaande evaluatie op belangen en waarden is doorgaans redelijk goed grijpbaar, want het gaat meestal over helder observeerbare en 'objectief observeerbare' effecten. Maar bepaalde instituties kunnen ook effecten hebben die minder goed meetbaar en soms zelfs minder goed observeerbaar zijn. Het gaat dan om bijvoorbeeld veranderingen in sociale en culturele praktijken en de betekenis die aan bepaalde praktijken gegeven wordt, of veranderingen van ons zelfbegrip (als mens, als organisatie, als politieke gemeenschap), en in andere minder tastbare en minder meetbare fenomenen. Het gaat dan ook om wat bekendstaat als *framing*: de manier hoe een bepaald fenomeen geproblematiseerd wordt, de elementen van een empirisch fenomeen waar de nadruk op wordt gelegd en misschien wel vooral waarop geen nadruk wordt gelegd; vanuit welke concepten en theoretische invalshoek iets bestudeerd en geëvalueerd wordt, welke vragen wel en welke vragen niet gesteld worden, enzovoort.

Om de navolgbaarheid van de evaluatie van de instituties zo groot mogelijk te maken, is het wel belangrijk dat effecten zo veel mogelijk in stappen 1 tot en met 4 geanalyseerd wordt. Enkel die effecten die niet helemaal te reduceren zijn tot effecten op individuele belangen of waarden, moeten we voor deze vijfde stap behouden. Maar het is goed denkbaar dat er effecten zijn die moreel relevant zijn en toch niet reduceerbaar tot individuele

belangen of waarden, zoals de morele effecten van ideologische veranderingen. Bijvoorbeeld: als er in een samenleving een verschuiving ontstaat waarbij structurele problemen steeds vaker ten onrechte als individuele problemen beschouwd worden, dan is dat een kwalijke zaak. Een voorbeeld is werkdruk en het toenomen risico op burn-out, waarvoor de aangeboden oplossingen zich steeds vaker op het niveau van het individu bevinden, terwijl het op zijn minst een plausible hypothese is dat de problemen structureel van aard zijn. Dit soort effecten van veranderingen in instituties moet in kaart gebracht worden, maar is niet goed reduceerbaar tot het niveau van individuele belangen of publieke waarden.

6. *Weeg de effecten.* Maak een weging van het belang van deze verschillende effecten. Er zijn institutionele veranderingen denkbaar die alleen maar negatieve effecten hebben en vanuit ethisch oogpunt daarom eenduidig onwenselijk zijn. Denk aan de confiscatie van de eigendommen van Joden door het naziregime. Maar de meeste institutionele veranderingen zijn niet eenduidig wenselijk of niet wenselijk. Dat kan zijn omdat een institutionele verandering hoog scoort op de ene waarde maar slechter op de andere, of omdat de ethische evaluatie op de korte termijn positief is, maar op lange termijn negatief beoordeeld moeten worden. In dergelijke gevallen moeten er effecten afgewogen worden – tussen legitieme belangen van verschillende betrokken partijen, of tussen tegengestelde effecten op verschillende waarden.
7. *De conclusie.* Pas als we de zes voorgaande stappen doorlopen hebben, kunnen we tot een conclusie komen: is een instituut (of een institutionele verandering) moreel wenselijk, neutraal, verwerpelijk, of is de evaluatie onvermijdelijk ambigu? Of kan er nog geen conclusie getrokken worden omdat sommige empirische metingen of analyses ontbreken?

Een ethische evaluatie van een systeemverandering kan dezelfde methode hanteren, waarbij we voor elk instituut dat verandert, deze evaluatie uitvoeren. Daarbij moet echter ook gekeken worden naar interactie-effecten. Indien twee of meer institutionele veranderingen tegelijkertijd doorgevoerd worden, is het niet voldoende om een evaluatie te maken van de ene institutie, ervan uitgaande dat er verder niets wijzigt, hetzelfde te doen voor de andere institutie, en dan die ethische evaluaties samen te voegen. Het kan namelijk zijn dat de effecten van de combinatie van twee institutionele veranderingen groter is dan de som van de effecten van die twee institutionele veranderingen afzonderlijk beschouwd.

Door de lineaire manier waarop de zeven stappen hierboven beschreven worden, kan de indruk ontstaan dat de voorgestelde methode een bijna mechanisch karakter heeft: we tikken deze zeven stappen af en de opdracht is volbracht. Maar uiteraard dient deze methode op een reflexieve en meer iteratieve manier uitgewerkt te worden. In elke stap worden normatieve keuzes gemaakt, en de kans is reëel dat we bij het uitvoeren van een normatieve analyse inzichten verwerven die ons eerder gemaakte keuzes doen heroverwegen. De methode moet dus niet mechanisch uitgevoerd worden, maar wel met een reflexieve en open houding waarbij we steeds geconcentreerd blijven op de vraag of voortschrijdend inzicht ons ertoe noopt om eerder gemaakte stappen te herzien.

De morele vooruitgang van de economie: Een ruwe en tentatieve evaluatie

Het verder in detail uitwerken van de benadering die in het voorgaande geschetst werd, en deze toepassen op het economische systeem, is een groot project. Het zou vergen dat men de selectie van de betrokken partijen goed doordenkt en rechtvaardigt, dat men de belangen van die partijen in meer detail specificceert, conceptualiseert en de selectie ervan rechtvaardigt; dat men relevante morele principes beter uitwerkt en onderbouwt, en, ten slotte, dat men

goede methodes heeft om op een betrouwbare wijze de empirische kant van zo'n evaluatie te ondernemen. Dat kan ik hier onmogelijk doen. Maar om toch een iets beter idee te geven van waar zo'n evaluatie op uit zou kunnen draaien, doe ik hier een schetsmatige poging. Die tentatieve en schetsmatige poging wil primair tonen hoe de voorgestelde methode werkt, maar hoopt ook wat vraagtekens te plaatsen bij andere gangbare morele evaluaties van de economie in onze samenleving.

Om te beginnen moeten we de betrokken partijen identificeren. Uiteraard denken we daarbij in de eerste plaats aan de personen die deelnemen aan economische transacties, of waarvan de kansen en mogelijkheden door een economische institutie beïnvloed worden. Dat zijn dus, op een enkele (imaginaire?) kluizenaar na, alle mensen die in ons land wonen. Maar de groep van betrokken partijen is nog groter, want door processen van kolonialisme, mondiale overleg- en beslissingsstructuren en mondiale handel zijn er op allerlei directe en indirecte manieren verbanden tussen personen die in verschillende uithoeken van de wereld leven (Pogge, 2001). Als bijvoorbeeld de Europese Commissie besluit om het EU Gemeenschappelijk Landbouwbeleid aan te passen, en daardoor een grotere groep landen toegang te geven tot de EU voor de export van hun landbouwproducten zonder daarbij handelsrestricties op te leggen, dan raakt dat potentieel iedereen die in de landbouw werkzaam is – en dat zijn in ontwikkelingslanden nog steeds heel veel mensen.

De groep van betrokken partijen is dus veel groter dan alleen de mensen die leven in het gebied waar een economische institutie vormgegeven wordt, ook al betekent dat nog niet dat iedereen in dezelfde mate de effecten van zo'n institutie zal ondervinden. Bovendien zijn er steeds vaker economische instituties die effecten hebben op de belangen van mensen die in de toekomst zullen leven. De Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), de door de VN opgerichte organisatie die de consensus onder de klimaatwetenschappers weergeeft, was in haar meest recente rapportage over de gevolgen van klimaatverandering overduidelijk: door de antro-

pogenetische klimaatverandering zullen er alles bij elkaar genomen in de toekomst meer problemen zijn met de voedselvoorziening en zullen hele gebieden niet langer bewoonbaar of bebouwbaar zijn. In gebieden die laag liggen, en waar de overheid niet over de middelen beschikt om de meest geavanceerde dijken te bouwen, zullen die effecten al merkbaar zijn voor mensen die nu leven, maar de meest negatieve effecten zullen vooral toekomstige generaties treffen (IPCC, 2014). Ons economisch handelen (zoals de aard en hoeveelheid van onze productie en consumptie) en de aard van onze economie (een CO₂-neutrale economie versus een economie gebaseerd op fossiele brandstoffen) heeft dus ook effecten op mensen die nog niet geboren zijn. Zoals in de literatuur over intergenerationele rechtvaardigheid en klimaatethiek ten overvloede is beargumenteerd, dienen de belangen van die mensen meegewogen te worden in het bepalen van onze plichten.

Wat zijn de belangen van deze groepen die ethisch relevant zijn? Brighthouse en Swift (2014, 52) stellen dat we zowel met de welzijnsbelangen als met de belangen van personen als actoren rekening moeten houden. Cruciaal is daarbij hoe we 'welzijn' conceptualiseren. In de ethische theorie zijn heel verschillende conceptualiseringën uitgewerkt, maar die zijn doorgaans eerder geschikt als antwoord op de vraag wat welzijn is, dan welk concept van welzijn geschikt is voor analyses waarbij we de vraag stellen welke rol welzijn zou moeten spelen bij de inrichting van de samenleving, zoals in de politieke en sociale filosofie (Robeyns, 2014a). Sommige van de filosofisch meest overtuigende welzijnsbegrippen zijn zeer moeilijk toepasbaar bij dergelijke grootschalige evaluaties. Daar zijn minstens twee redenen voor. Ten eerste zijn evaluaties moeilijk toepasbaar omdat we geen toegang hebben tot informatie die nodig is (bijvoorbeeld: informatie over de mate waarin de eigen invulling van het goede leven onder iedere persoon van de bestudeerde doelgroep gerealiseerd is). Daarnaast steunen deze welzijnstheorieën vaak op idealiserende aannames, die zowel theoretisch als normatief goed te verdedigen zijn, maar die daardoor de voorgestelde conceptualisering van wel-

zijn zeer moeilijk bruikbaar maken voor grootschalige empirische toepasbaarheid. Een voorbeeld is de aanname in veel subjectieve welzijnstheorieën dat de voorkeuren van mensen niet vertekend mogen zijn door systematische sociale of cognitieve vooroordelen en aannames – een zeer onrealistische aanname als we kijken hoe de samenleving en de cultuur de voorkeuren van mannen en vrouwen systematisch anders vormgeven. Om al deze redenen komen we dan toch vaak uit bij een objectieve invulling van welzijn, zoals op basis van de ‘capabilities benadering’. Dat is een benadering die welzijn evalueert door te kijken naar wat mensen concreet aan mogelijkheden in hun leven hebben om waardevolle handelingen te stellen en rollen te vervullen, en om de persoon te zijn die ze willen zijn. Concreet kijkt de ‘capabilities benadering’ naar een reeks sociale indicatoren en de afwezigheid van mechanismen van uitsluiting, in plaats van ofwel de tevredenheid van mensen te meten ofwel hun inkomen, vermogen of koopkracht in kaart te brengen (Robeyns & Van der Veen, 2007).

De derde stap in de gestructureerde aanpak voor de evaluatie van instituties vergt dat we de effecten van de institutionele veranderingen op deze belangen evalueren. Dit is een gigantische opdracht, maar dankzij de synthetische studies van het VN-ontwikkelingsprogramma (UNDP) en van de Europese Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OECD) en gelijkaardige organisaties kunnen we hier wel iets over zeggen. De recente historische studie van de OECD (*How Was Life? Global Well-Being Since 1820*) geeft een fascinerend overzicht van een tiental dimensies van welzijn voor een groot aantal landen (Van Zanden e.a., 2014). Het onderzoek laat zien dat het onderwijsniveau en de gezondheidscondities van mensen sterk verbeterd zijn sinds 1820, en dat dit sterk gecorreleerd is met economische groei. Sommige effecten zijn enorm: zo was rond 1830 de levensverwachting in West-Europa 33 jaar.

Vervolgens – de vierde stap – dienen we ons de vraag te stellen hoe ons economisch systeem scoort op belangrijke waarden die individuele belangen overstijgen, zoals rechtvaardigheid en duur-

zaamheid. Wat sociale rechtvaardigheid betreft, is het overduidelijk dat er de voorbije eeuw grote morele vooruitgang is geboekt. Mijn moeder, geboren in 1942, moest ontslag nemen als lerares toen ze trouwde: het huwelijk was in het katholieke onderwijs in België voldoende reden om iemand de kans op de baan die men verkoos te ontzeggen. Expliciete discriminatie en seksisme tegen vrouwen is sterk afgenomen de laatste eeuw – en dat is vanuit het uitgangspunt van zowel sociale rechtvaardigheid als respect voor het actorschap van alle personen alleen maar toe te juichen. Hetzelfde geldt, zij het niet noodzakelijk in dezelfde mate, voor impliciete discriminatie op basis van klasse, geloofsovertuiging, huidskleur en etnische afkomst.

Op veel gebieden van sociale indicatoren en dimensies van ongelijkheid hebben we de neiging te denken dat door de tijd heen de relevante ongelijkheden kleiner worden. Het onderzoek dat het laatste decennium door Tony Atkinson, Thomas Piketty, Emmanuel Saez en hun collega's uitgevoerd werd naar inkomens- en vermogensongelijkheid zet echter grote vraagtekens bij dit optimistische verhaal. Piketty's (2014) magistrale *Kapitaal in de 21e eeuw*, dat deze onderzoekslijn samenvat en verder uitwerkt, maakt helder dat sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw de vermogensongelijkheid weer toeneemt, en dat dit ten dele te maken heeft met de economische (waaronder fiscale) instituties die veranderd zijn. De regeringen van landen in Europa en Noord-Amerika stellen alles in het werk om immigratiestromen van buitenaf zeer zwaar te controleren (zelfs als dat tot mensenrechtenschendingen en vermijdbaar verlies aan levens in de Middellandse Zee leidt), maar het financieel kapitaal wordt weinig in de weg gelegd als het zich beweegt naar belastingvrije zones. De toegenomen en toenemende vermogensongelijkheid is dus geen natuurlijk of onvermijdelijk feit, maar de uitkomst van een samenspel van economische tendensen in combinatie met de economische instituties die regeringen implementeren – of niet implementeren.

Voor één waarde observeren we sinds de opkomst van het kapitalisme een significante achteruitgang, en dat is ecologische duur-

zaamheid. Volgens natuurwetenschappers zijn de negatieve effecten van de industrialisering op de ecosystemen van de aarde zo groot, dat we zelfs in een nieuw geologisch tijdperk leven: we leven niet langer in het holoceen dat zo'n 11.700 jaar geleden aanving, maar in het antropoceen, waarin de natuurlijke leefomgeving en de ecosystemen van de aarde significant en in negatieve zin veranderd zijn door menselijke invloeden (Crutzen, 2006). Onder wetenschappers is er momenteel discussie gaande of het antropoceen begonnen is rond 1800 met de industriële revolutie, of pas rond 1945, met de atoombommen op Hiroshima en Nagasaki, en de grote mondiale bevolkingstoename die toen begon. Maar voor wetenschappers die de biofysische grenzen van de planeet en de duurzaamheid van de ecosystemen bestuderen, is het hoe dan ook een zeer realistisch scenario dat de menselijke soort de essentiële voorwaarden voor het leven van haar eigen soort op aarde in snel tempo aan het ondermijnen is (Rockström, 2009; Steffen, 2015).

De vijfde stap in de voorgestelde methode om instituties en institutionele systemen te evalueren is het onderzoek naar effecten van die instituties en institutionele systemen op bredere fenomenen. Mij lijkt dat waar heden ten dage de reikwijdte van de markt als allocatiemechanisme steeds groter wordt, het effect van het institutionele systeem 'markt' voor de inrichting van de samenleving groot is: de aard van bepaalde goederen wordt veranderd. Een voorbeeld dicht bij huis is de omvorming van de universiteit als publiek goed naar aanbieder op de markt van hoger onderwijs, een markt die in toenemende mate op competitieve wijze georganiseerd wordt. Het bildungsideaal van Humboldt heeft ruimte moeten maken voor een meer economisch georiënteerd model, waarin hoger onderwijs een marktgoed is en waarvan de kopers (de studenten) geprikkeld worden om een universitaire of hbo-studie primair als een investering in hun eigen menselijke kapitaal te zien. Ook op andere domeinen van het maatschappelijke leven zien we dat de economie haar werkterrein uitbreidt, waardoor goederen die voorheen collectief aangeboden werden nu via een marktmechanisme worden verdeeld,

en waarbij de prijs steeds vaker het mechanisme is dat bepaalt wie welke goederen verwerft, in plaats van allocatie op basis van gelijke verdeling, wachtrijen of behoefte.

Een ander kritiekpunt op de ontwikkeling van de economie komt uit de hoek van de psychologen, psychiaters en maatschappijcritici. Zij beschrijven hoe de economische invalshoek (met nadruk op competitie, het prioriteit geven aan eigenbelang boven solidariteit en het beschouwen van de mens als economische productiefactor) in steeds meer domeinen het heersende principe is. Het resultaat is dat steeds meer mensen niet meer mee kunnen en dat de samenleving verhard is. Dit leidt onder meer tot een groot gevoel van falen onder een groeiende groep mensen. Dat wordt ook als verklaring aangedragen voor het toegenomen aantal diagnoses in de psychiatrie van mensen die deze verharde en steeds meer competitieve samenleving niet aan kunnen (Verhaeghe, 2012).

Dit soort maatschappijkritieken worden enthousiast omarmd door de ene lezer, en verguisd door de andere. Het lastige eraan is dat ze een interpretatie geven van tendensen die waargenomen worden, terwijl daar niet altijd een gedetailleerde en empirisch gekwantificeerde basis voor is. Volgens de empirische positivisten en een groot deel van de beleidsmakers geldt nog steeds 'meten is weten', en een aantal van de claims die we in maatschappijkritieken zoals die van Sandel (2012) en Verhaeghe (2012) vinden zijn niet empirisch toetsbaar. Daar hebben critici van dergelijke maatschappijkritieken een punt, maar het probleem is dat we voor heel veel relevante parameters geen data hebben. Zo lijkt mij een goede indicator van de niet-materiële vooruitgang in de samenleving de mate waarin mensen stress ervaren; maar mochten daar al langetermijnstudies over bestaan (wat ik niet weet, maar durf te betwijfelen), dan nog is het helder dat de mate waarin mensen excessieve stress ervaren nauwelijks een rol speelt in de discussie of de richting die ons economisch systeem op gaat een wenselijke richting is. Maar we weten ook zeker dat er bepaalde relevante data überhaupt niet verzameld worden. Zo is een van de klachten bij de omvorming van de universitei-

ten van instituties die de status van publiek goed hebben naar een meer marktconform model, dat die tot een zeer hoge stijging van de werkdruk onder universitair docenten en wetenschappers heeft geleid. Het zou heel interessant zijn, om te weten of dit klopt. Toen ik de voorbije maanden deze empirische gegevens via verschillende kanalen probeerde te verzamelen, kreeg ik uiteindelijk een officieel antwoord van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap dat de overheid geen data verzamelt over werkdruk in het hoger onderwijs en ook geen informatie hierover heeft. We weten dus niet wat een meer marktconforme hervorming van de universiteiten tot gevolg heeft gehad op het welzijn van de universitaire medewerkers, behalve de anekdotische informatie die we hebben. En dat geldt voor veel meer effecten waarop we de veranderingen van de economie zouden willen evalueren.

Conclusie

De normatieve evaluatie van economische instituties is te belangrijk om het op een onzorgvuldige wijze te doen. De economische ethiek heeft verrassend genoeg echter nooit een gestructureerde manier ontwikkeld om deze analyses uit te voeren. Echter, enkel door heel expliciet te zijn over de manier waarop we deze evaluaties doen, kunnen we de kwaliteit van onze oordelen verbeteren. Dit is niet alleen belangrijk voor beoefenaars van de toegepaste ethiek: normatief politiek-economische filosofen en sociale wetenschappers die normatieve uitspraken doen. Het is ook belangrijk voor het publieke debat en voor politieke beslissingen over hoe wij de samenleving, in het bijzonder onze economische instituties, gestalte willen geven. Dit hoofdstuk heeft een poging gedaan een bijdrage te leveren aan hoe we morele vooruitgang van de economie zouden kunnen beoordelen. Het moet echter niet gezien worden als een uitgebreid gerijpte en geteste methode, maar eerder als een voorzet in een debat dat we hopelijk de komende jaren zullen voeren met al diegenen die ook geloven dat dit een belangrijke kwestie is.

Literatuur

- Brighouse, Harry & Swift, Adam (2014). *Family Values. The Ethics of Parent-Child Relationships*. Princeton: Princeton University Press.
- Claassen, Rutger (2012). *Markten zijn overal, Beleid en Maatschappij*, 39(4), 449-454.
- Crutzen, Paul J. (2006). 'The "anthropocene"', in: E. Ehlers & Th. Kraft (eds.), *Earth System Science in the Anthropocene. Emerging Issues and Problems* (pp. 13-18). Berlijn: Springer.
- Goodin, Robert E., Headey, Bruce, Muffels, Ruud & Dirven, Henk-Jan (1999). *The Real Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- IPCC (2014). *Intergovernmental Panel on Climate Change: Synthesis Report*, online <http://www.ipcc.ch/ar5/wg2>
- North, Douglas (2011). *Institutions, Journal of Economic Perspectives*, 5(1), 97-112.
- Piketty, Thomas (2014). *Kapitaal in de 21e eeuw*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Pogge, Thomas (2001). *Priorities of global justice, Metaphilosophy*, 32(1/2), 6-24.
- Robeyns, Ingrid (2014a). 'Welzijn en geluk', in: Martin van Hees, Thomas Nys & Ingrid Robeyns (red.), *Basisboek Ethiek*. Amsterdam: Boom.
- Robeyns, Ingrid (2014b). *De morele grenzen van de markt – volgens Michael Sandel en Debra Satz, Bij Nader Inzien*, online <http://bijnaderinzien.org/2014/10/09/de-morele-grenzen-van-de-markt-volgens-michael-sandel-en-debra-satz/> [laatst geraadpleegd op 21 december 2014].
- Robeyns, Ingrid & Van der Veen, Robert Jan (2007). *Duurzame Kwaliteit van leven: Conceptuele Analyse voor Empirisch Onderzoek*. Bilhoven: MNP, 166 pp. online <http://www.pbl.nl/publicaties/2007/Duurzamekwaliteitvanleven>.
- Rockström, Johan (2009). *Planetary Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity, Ecology and Society*, 14(32).

- Sandel, Michael (2012). What Money Can't Buy. The Moral Limits of the Markets, Londen: Allen Lane.*
- Steffen, Will (2015). Planetary Boundaries: Guiding human development on a changing planet, Science, 347, 6233.*
- Verhaeghe, Paul (2012). Identiteit. Amsterdam: De Bezige Bij.*
- Weber, Max (1920[2012]). De Protestantse Ethiek en de Geest van het Kapitalisme. Amsterdam: Boom.*
- Zanden, Jan-Luiten van e.a. (red.), (2014). How Was Life? Global Well-Being Since 1820. Parijs: OECD.*